

Turbulente tijden

TURBULENTE TIJDEN

Zorg en materiële cultuur in Zierikzee in de zestiende eeuw

KATIE HEYNING

Hilversum
Verloren
2017

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds Zeeland en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Afbeeldingen op het omslag: voorzijde Gezicht op Zierikzee, 1500-1525 (p. 32-33), zilveren schaal gemaakt in 1580 ter herinnering aan het beleg (p. 137); achterzijde schilderij van de moerning, 1540/1550 (p. 243), tuitkan van steengoed met zilveren deksel met stadskeur van Zierikzee, circa 1580 (p. 265) en in de achtergrond een detail uit De ochtend, Gillis Breen naar Hendrick Goltzius, circa 1600 (p. 70).

ISBN 978-90-8704-640-8

© 2017 Katie Heyning & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
I INLEIDING	9
Inleiding	
Een stad van contrasten 12 Zorg, leefomgeving en materiële cultuur 16	
II WEDUWEN, WEDUWNAARS EN WEZEN	19
1 De weeskamer van Zierikzee	21
De stedelijke weeskamer 22 Gehandicapte kinderen 37	
2 Liefdevolle zorg	41
Vanaf het eerste uur 41 Medische zorg 44 Kindersterfte 49	
3 ‘Om haer te bestede in een goede schole’	53
Onderwijs aan meisjes 53 Primair onderwijs voor meisjes 56 Secundair onderwijs voor meisjes 59 Vakopleidingen 67 Conclusie 69	
4 ‘Tot opsicht ende directie van zyn leven’	71
Latijnse school 71 De Franse school 76 Secundair onderwijs voor jongens 77 Vakopleidingen 81 Universiteit 83	
5 Oudere jeugd	87
Financiële middelen 87 ‘Extraordinaris moeite’ 91 Rijpe dochters 92 Boekenbezit 95 ‘Tot de huwelicke staete’ 97 Voortdurende zorg 102	
III ALLES ANDERS	105
1 Kerk en samenleving	107
‘Soo moet ons Godt helpen ende alle zyne heyligen’ 107 Veranderende rituelen 111 Bidden voor de doden 119 Aanloop tot de hervor- ming 122 De overgang 125	
2 ‘Als de vyant hier kwam’	129
Augustus 1572 130 Overlast en schattingen 131 Strijdgewoel 132 Onzekere tijden 133 Blijvende onrust 138	

IV	GEPAST VERTOON, KLEDING IN DE ZESTIENDE EEUW	139
1	Gepast vertoon	141
	Stand van onderzoek 142 Weeldewetten 143 Kleurig of sober? 149	
2	Kledingbezit	159
	Veranderende mode 161 Kinderkleding 165	
3	Stoffenwinkels en de ambulante handel	173
	Stoffenwinkels 173 Kant-en-klare kleding 177 Modewinkels 179 Markten en ambulante handel 179 Antwerpen en Middelburg 181	
4	Kleermakers, naaisters en de tweedehandsmarkt	183
	Naaisters en kleermakers 183 Oud of nieuw? 187	
5	Sieraden en accessoires	191
	Paternosters 191 Andere sieraden 194 Kindersieraden 196 Accessoires en sieraden van mannen 196 Stemmig en zedig 198 Conclusie 200	
V	VENSTER OP DE WERELD. EEN OPEN SAMENLEVING?	201
1	Venster op de wereld	203
	Onderdeel van een wereldrijk 203 Reizen 206	
2	Nieuwe impulsen	211
	Bijzondere objecten 211 Kaarten 214 Historische belangstelling 215 Boekenbezit 216 Gemeengoed 225 Ruimten voor studie en plezier 227	
3	Kunst in huis	231
	Kunstbezit 231 Oude en nieuwe voorstellingen 236 Religieuze voorstel- lingen 246 Devotie, eruditie of visuele bekoring? 249 Conclusie 254	
4	Een lust voor het oog	257
	Prestigieuze inrichtingen 258 Kleinodiën en luxegoederen 259 Textiel 265 Open of gesloten? 268	
VI	CONCLUSIE	269
	Conclusie	
	Noten	276
	Literatuur	300
	Index	309

Woord vooraf

Dit boek zou niet tot stand zijn gekomen zonder de hulp van een groot aantal mensen, niet in de laatste plaats al diegenen die ik de afgelopen jaren telkens weer vol enthousiasme verveelde met verhalen over de weeskinderen van Zierikzee. Hun reacties hebben er mede voor gezorgd dat dit boek er uiteindelijk gekomen is. Mijn echtgenoot, Albert Meijer, las steeds weer bereidwillig nieuwe versies van de tekst en stimuleerde mij tot het inslaan van nieuwe wegen. Ook het commentaar van Jeanine Dekker is dit boek zeer ten goede gekomen. Maar mijn grootste dank gaat uit naar Gerrit van Herwijnen, die niet alleen het hele manuscript tot twee keer toe uiterst kritisch heeft gelezen en mij voor vele blunders heeft behoed, maar ook zo vriendelijk

was de titels op de boekenlijsten die in de Zierikzeese inventarissen werden aangetroffen voor mij te identificeren. Een dergelijke redacteur kan ik elke auteur toewensen.

Daarnaast wil ik graag mijn dank betuigen aan alle medewerkers van het Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, die telkens weer stapels archiefstukken voor mij tevoorschijn haalden. Het Stadhuis-museum Zierikzee, het Zeeuws Museum, het Zeeuws Archief, het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis en het Museum Catharijneconvent dank ik voor het ter beschikking stellen van beeldmateriaal, het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen voor het afzien van gebruiksrechten.

I

Inleiding

Afb. 1 Kaart van Zeeland, uitgegeven door Abraham Ortelius in 1570 naar de kaart van Jacob van Deventer uit 1545. Zeeuws Archief, ZI-I-0060.

Inleiding

Voor de inwoners van Zeeland was de zestiende eeuw een periode waarin de wereld in hoog tempo veranderde. De decennia tussen 1500 en 1600 waren waarlijk turbulente tijden. Natuurrampen van ongekende omvang teisterden de Zeeuwse eilanden in deze jaren, de stedelijke bevolking werd keer op keer door uitbraken van de pest en andere epidemieën getroffen. Godsdienstige en politieke ontwikkelingen zorgden voor ingrijpende veranderingen in het leven van alledag. Binnen drie generaties verdwenen de vertrouwde kerkelijke rituelen uit beeld en beheerste oorlogsvoering het dagelijks leven. Ruim voor het midden van de eeuw rommelde het al in dit gewest, waar velen zich aangesproken voelden door de nieuwe godsdienstige ideeën van Luther en Calvijn en tientallen mensen voor de inquisitie op de vlucht sloegen. Na de overgang naar de zijde van de prins van Oranje in 1572 zette de hervormingsbeweging door en aan het eind van de eeuw was Zeeland veranderd in een overwegend protestants gewest, waar vele tientallen vluchtelingen uit het zuiden een veilig heenkomen zochten.

Zeeland maakte voor een belangrijk deel van de zestiende eeuw samen met de zestien andere Nederlandse gewesten deel uit van het Habsburgse rijk. Vóór de Opstand lag het centrum van de macht in Brussel en was Veere de belangrijkste marinehaven van de Nederlanden. Door de geografische ligging waren de inwoners van Zeeland veel meer op de zuidelijke gewesten gericht dan op Holland, waarmee het eeuwenlang één graafschap had gevormd. De Scheldedelta vormde het hart van de internationale handel en was voor de Zeeuwen een venster op de wereld, waardoor zij in contact konden komen met personen uit alle mogelijke windstreken. Antwerpen, Brugge, Gent en Mechelen waren de steden waarmee de Zeeuwen handeldreven en waar zij hun boodschappen deden. Leuven de stad waar de stedelijke

elite haar zonen liet studeren. Scholing, zakelijke belangen en familiebanden zorgden voor hechte netwerken tussen de Zeeuwen en hun zuiderburen. Hun materiële cultuur sloot dan ook nauw aan op die van de Vlamingen en Brabanders en verschillende culturele ontwikkelingen deden zich hierdoor eerder voor dan in Holland. Bredero's Spaanse Brabander zou in Zeeland zeker niet misstaan hebben! De uitwisseling van ideeën, kunst en luxe goederen had tot gevolg dat Zeeland een scharnierfunctie ging bekleden tussen Noord en Zuid.

In de afgelopen jaren zijn verscheidene publicaties verschenen waarin de politieke en godsdienstige ontwikkelingen in Zeeland in de zestiende eeuw centraal staan.¹ Over het dagelijks leven en de materiële cultuur van de inwoners van deze provincie is nog maar weinig gepubliceerd.² Dankzij het unieke archief van de Zierikzeese weeskamer, de stedelijke instantie belast met het toezicht op het beheer van de roerende en onroerende goederen van heel en half verweesde minderjarigen, is het mogelijk Zierikzee hiervoor als case-study te gebruiken. Dit archief, dat de periode 1484 tot 1811 beslaat, bevat vergeleken met andere weeskamerarchieven in Nederland een uitzonderlijk groot aantal stukken uit de zestiende eeuw. Honderden boedelinventarissen, -afrekeningen en -verdelingen, kwitanties, brieven en financiële overzichten daterend tussen 1500 en 1600 bleven hier behouden en zijn nog steeds te raadplegen. Het aantal weeskamerpapieren uit de zestiende eeuw dat in Veere, Goes en Tholen bewaard bleef, staat in geen verhouding tot de omvang van het archief in Zierikzee. Het Vlissingse weeskamerarchief ging in 1809 in vlammen op, het Middelburgse weeskamerarchief is in mei 1940 in zijn geheel verloren gegaan. Ook de andere weeskamerarchieven in Nederland kennen niet een dergelijke rijkdom.³

Naast de omvang maakt de combinatie van boedelinventarissen en

financiële overzichten van de jaarlijkse inkomsten en uitgaven voor de achtergebleven weeskinderen het zestiende-eeuwse weeskamerarchief van Zierikzee tot een bijzondere bron. De bewaarde inventarissen geven inzicht in de inrichting en aankleding van winkels en woningen, de mate van privacy en comfort, het bezit aan persoonlijke goederen als schilderijen, boeken en kleding alsmede in de maatschappelijke en financiële positie van de overledenen en hun nazaten. De financiële stukken herbergen een schat aan informatie over zaken als scholing, kleding en onderhoud, medische zorg, handel en beleggingen. Tussen de zakelijke papieren zitten af en toe ook persoonlijke stukken als rekeningen van kleermakers, lijstjes van dagelijkse uitgaven, aantekeningen ten behoeve van de vereffening van schulden of van kosten gemaakt in de eerste weken na een overlijden. Correspondentie die bij de stukken is gevoegd, werpt licht op gangbare meningen en gewoonten, maar ook op de problemen waarmee de nabestaanden geconfronteerd werden.

Van sommige personen is zoveel materiaal bewaard gebleven, dat zij langzaam maar zeker gestalte krijgen en zelfs persoonlijke gevoelens aan het licht komen. Zoals de gekwetste trots van stadssecretaris Cornelis Adriaens nadat hij zich tot het uiterste had ingespannen voor de kinderen van zijn overleden zusje of de behoefte te getuigen van morele integriteit van burgemeester Ocker Cornelis Ockers. De laatste voorzag de jaarlijkse rekeningen voor het onderhoud van de kinderen van zijn overleden broer en van een aangetrouwde nicht van teksten als ‘Sic utere tuo ut alienum non laedas’ (Gebruik het eigene zo, dat je een ander daardoor geen schade berokkent) en ‘Omnibus est atrox, expectandus illa dies’, een in kreupel Latijn gestelde spreuk die lijkt te waarschuwen voor de Dag des Heren.⁴

Het genealogisch onderzoek van de vroeg twintigste-eeuwse stadsarchivaris P.D. de Vos naar de vroedschap van Zierikzee maakte het mogelijk een groot deel van de personen die in deze archiefstukken vermeld worden, te identificeren waardoor van veel van de overledenen de sociale status bekend is.⁵ Het percentage stukken dat betrekking heeft op vooraanstaande families is hoog. Vele malen gaat het in de bewaarde papieren om telgen uit geslachten die lokaal en regionaal een belangrijke rol speelden, die burgemeesters en schepenen leverden, aanzienlijke handelsbelangen hadden en lid waren van de lokale schutterijen.

Een stad van contrasten

Zierikzee dat in 1217 of kort daarna stadsrechten had gekregen, was in de veertiende en vijftiende eeuw tot bloei gekomen.⁶ Zoutwinning, meekrapteelt, visserij, kustvaart en lakennering waren de belangrijkste bronnen van inkomsten in deze stad die profijt had weten te trekken van een gunstige ligging aan de Schelde en de open verbinding met de Hollandse wateren via de Gouwe. Ook de Zierikzeese scheepswerven genoten aan het begin van de zestiende eeuw een zekere faam. Rond 1500 telde deze geheel ommuurde stad zeven kloosters, een gasthuis met een kerk, een grafelijk kasteel, een Gravensteen, een stadhuis en een enorme kapittelkerk, de Sint Lievensmonsterkerk. Even buiten de stadspoorten verrezen in de loop van de zestiende eeuw een leprozenhuis en een pesthuis. Binnen de muren lag een netwerk van straten en pleinen afgewisseld met groen. Vier schuttersgilden handhaafden de orde en verdedigden de stad tegen aanvallen van buitenaf: het voetbooggilde van Sint-Joris, het handbooggilde van Sint-Sebastiaan en twee gilden die het vuurwapen hanteerden, het oude en het jonge kloveniersgilde. Het inwonertal is lastig te bepalen. In 1560 zou de stad 6320 inwoners geteld hebben, rond 1570 zou het aantal tussen de 5000 en 7000 geschommeld hebben.⁷ In 1543 stonden binnen de stadsmuren in elk geval 1264 woningen die werden aangeslagen ten behoeve van de tiende penning.⁸ Uit dezelfde bron blijkt dat de rijkste inwoners huizen bewoonden langs het traject Oude Haven – Appelmarkt – Potstraat (tegenwoordig Poststraat). Na Middelburg bezette Zierikzee in politiek en economisch opzicht de tweede plaats binnen het gewest Zeeland.

De glorie dagen van Zierikzee waren in de zestiende eeuw echter voorbij. Vanaf de eerste decennia van deze eeuw kampte de stad met een teruglopende economie en werd zij geteisterd door calamiteiten. In 1511 resulteerde een door Zierikzee tezamen met Amsterdam, Hoorn en Edam uitgestuurde strafexpeditie naar de Sont in grote verliezen.⁹ Stadsbranden legden in 1526 delen van de stad en 77 zoutketen bij de haven in de as. Een groot deel van de bevolking bezweek tijdens opeenvolgende epidemieën. De pest, die men aanduidde met de term ‘heete sieckte’ of ‘gave Godts’, hield de stad tussen 1500 en 1600 keer op keer in zijn greep en eiste vele honderden slachtoffers. In Zierikzee overleden in 1518 volgens de zestiende-eeuwse Zeeuwse kroniekschrijver Reygersberch zo’n 3000 inwoners aan deze ziekte. In 1532 werd dit aantal mogelijk zelfs nog overtroffen.¹⁰ In 1557 en 1558

volgden wederom heftige uitbraken. Het begraafregister van de Sint Lievensmonsterkerk levert het bewijs voor de hoge sterftcijfers. In 1557 werden in de kerk 1121 mannen, vrouwen en kinderen bijgezet. Het jaar daarop moesten 450 personen ter aarde besteld worden.¹¹ Ter vergelijking, in 1559 – een jaar zonder pest – waren dit er 191. Ook in 1568, 1573 en 1574 heerste de pest in Zierikzee.

Van stadswegen werden in dergelijke jaren speciale pestmeesters aangesteld, die de epidemie zo goed mogelijk moesten zien in te dammen. In januari 1574 wendde het stadsbestuur van Zierikzee zich hiervoor tot chirurgijn Jasper Ouwe Jans. ‘Alzo dezelve ziekte alhier pululerende is’ kregen de burgemeesters van de raad opdracht met hem tot overeenstemming te komen – hoe hoog het bedrag dat hij voor zijn diensten vroeg ook zou mogen zijn. Naast zijn tractement werd hij vrijgesteld van de inkwartiering van soldaten en het lopen van dag- en nachtwachten. Ook kreeg hij net als de schepenen vrijdom van accijns. Wel moest meester Jasper beloven patiënten in het gasthuis en het Heilige Geesthuis alsmede andere ‘schamele lieden’ gratis te behandelen.¹² De ziekte maakte immers geen enkel onderscheid; zowel arm als rijk werd erdoor getroffen. Burgemeester Willem Simonsz verloor bijvoorbeeld in augustus 1557 zijn dochter Neelken en haar man Jan Cornelis Ockers aan de pest. In het gezin van Steven Cornelis Paerdecooper overleden de zomer daarop binnen enkele dagen Paerdecooper zelf, zijn echtgenote en twee van hun vier kinderen.¹³ In 1573 raakte het ene na het andere gezinslid van oud-burgemeester Jacob Jans Boeye besmet. In zijn woning aan de noordzijde van de Oude Haven bezweek Boeye zelf als eerste op 25 maart, kort daarop gevolgd door zijn oudste dochter Neelken. Twee en een halve maand later overleden ook zijn echtgenote en zoon Maerten.¹⁴ Het inwonersaantal van Zierikzee moet tijdens dergelijke uitbraken gedecimeerd zijn.

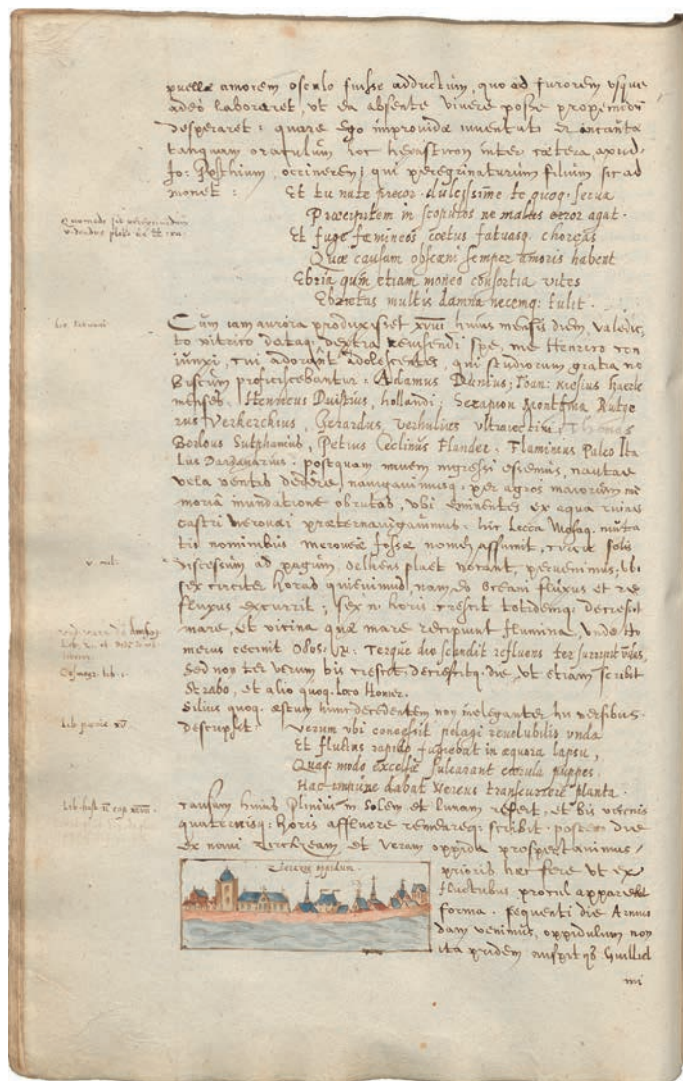
Naast besmettelijke ziekten eisten ook de elementen in de loop van de zestiende eeuw in deze stad hun tol. De weeskamerpapieren reppen van stormen waarbij ramen uit de sponningen vlogen en rieten omheiningen omwoeien, van branden waarbij huizen en zoutketen door het aanwakkeren van de wind in vlammen opgingen en van een schier eindeloze reeks van dijkdoorbraken, dijkvallen en inundaties.¹⁵ Door de vele ‘grondeloze vallen ende afbreckselen’ veranderde Schouwen tussen 1500 en 1600 langzaam maar zeker van een ovaalvormig eiland in een halve maan. Zelden gingen de elementen echter zo tekeer als op Sint Felix Quade Saturdag (5 november 1530). Hoewel

Afb. 2 Jacob van Deventer, plattegrond van Zierikzee, circa 1550. Zeeuws Archief, ZI-I-0533.

vooral Zuid-Beveland die dag zwaar getroffen werd en hele delen van dat eiland voorgoed in de golven verdwenen, had ook Zeeland Beoostenschelde het zwaar te verduren. Op Schouwen braken verschillende dijken door, een groot deel van Duiveland liep geheel onder water. Het rapport van Gerard Mulert, die in 1530 door de landvoogdes naar het geteisterde gebied was gestuurd, leest als een ooggetuigenverslag van de watersnoodramp van 1553.¹⁶ Tijdens een inspectietocht over Duiveland zag hij op sommige plaatsen alleen nog kerken en enkele hoger gelegen huizen boven het water uitsteken. Op andere plaatsen waren ‘veele huysen mytten water wechgedreven ende andere nae ommegeestort’.

Een tweede dieptepunt vormde de stormvloed op Allerheiligendag, 1 november 1570, toen ‘naer den middach rees een zoo grooten tempeest, zulks dat het zoo hoge vloeyde’ dat de dijken op Schouwen en Duiveland het op tientallen plaatsen begaven.¹⁷ De enige storm waar de inwoners van Zierikzee vermoedelijk gemengde gevoelens over

Afb. 3 Pagina met gezicht op Zierikzee aan het eind van de zestiende eeuw. Diarium Arend van Buchell. Het Utrechts Archief, hss. 6 E 15.

hadden, was die in de Kerstnacht van 1575. Hoewel er veel schade was en de dijken op verschillende plaatsen doorbraken, had het noodweer ook de palissaden weggevaagd die de Spaanse kolonel Mondragon in

het Dijkwater had laten slaan om verdere bevoorrading van de door hem belegerde stad onmogelijk te maken. De gaten die men opzettelijk bij Borrendamme in de zuidelijke zeedijk had gemaakt om het land rond Zierikzee onder water te zetten, schuurden die nacht echter zodanig uit dat het Kaaskenswater en de Ronde Weel na het beleg niet meer konden worden drooggelegd. Tot op de dag van vandaag zijn ze blijven bestaan.

Ook op zee eisten de elementen hun tol. Vooral het verlies van vijftien of zestien schepen tijdens een zeer zware storm in 1519 moet een aderlating voor de bevolking betekend hebben.¹⁸ Maar ook incidenteel keerden uitgevaren schippers en hun bemanning niet terug, zoals stuurman Jacob Jan Ye wiens schip met alle opvarenden in 1533 ‘van de zee ghevallen was’.¹⁹ De angst voor het water wordt heel tastbaar in de papieren van burgemeester Ocker Cornelis Ockers. Als voogd van de kinderen van zijn broer maakte hij zich op 25 januari 1570 grote zorgen over de 12-jarige Levina en haar jongere broer Marinis die met het beurtschip op weg naar Breda in een storm terecht waren gekomen. Ocker Cornelis huurde spoorshags iemand in om hen te zoeken: ‘betaelt eenen scutenare die ick gesonden hebbe om de kinderen te soucken, alsoo den 25 januarij op Sinte Pauwelsdach de fame seer groot was dat de kinderen opt water in perickel geweest hadde’. Tot in Steenberg liet hij navraag doen, maar uiteindelijk bleken ze veilig in Breda te zijn aangekomen.²⁰ Tweeëntwintig jaar later liep het minder goed af. Dezelfde Marinis verdronk toen, nadat hij met het beurtschip van Helvoetsluis op Bommene was omgeslagen. Zijn lichaam zou nooit meer gevonden worden. Het verdriet van de familie klinkt door in de tekst voorop zijn boedelpapieren: ‘Scio domine quia non est homini via eius, nec viri est ut ambulet et dirigat gressus suos’ – Ik weet, o Here, dat het niet aan de mens staat zijn weg te kiezen, noch aan een man om te gaan en zijn schreden te richten (Jeremia 10 vers 23).²¹

De ellende die de politieke strubbelingen en de daaropvolgende oorlogshandelingen teweegbracht, is uitvoerig beschreven. Voor de inwoners van Zierikzee zal het beleg in de winter van 1575/1576 zonder enige twijfel het dieptepunt geweest zijn.

Perioden van voorspoed

Ondanks de vele calamiteiten kende Zierikzee in de zestiende eeuw ook perioden van voorspoed die vooral zijn af te lezen aan een aan-